

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده‌ی ادبیات و زبان خارجی

گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی

پایان‌نامه برای دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد

در رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی گرایش ادبیات محض

عنوان:

بررسی بن‌مایه‌های اجتماعی صور خیال در ۱۰۰ غزل حافظ

استاد (اساتید) راهنما:

دکتر بیژن ظهیری

استاد (اساتید) مشاور:

دکتر عسکر صلاحی

پژوهشگر:

ابراهیم دستگیر

تابستان ۱۳۹۳

تعهدنامه‌ی اصالت اثر و رعایت حقوق دانشگاه

تمامی حقوق مادّی و معنوی مترتب بر نتایج، ابتکارات، اختراعات و نوآوری‌های ناشی از انجام این پژوهش، متعلق به **دانشگاه محقق اردبیلی** می‌باشد. نقل مطلب از این اثر، با رعایت مقررات مربوطه و با ذکر نام دانشگاه محقق اردبیلی، نام استاد راهنما و دانشجو بلامانع است.

اینجانب ابراهیم دستگیر دانش‌آموخته‌ی مقطع کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی گرایش ادبیات محض دانشکده‌ی ادبیات و زبان‌های خاجی دانشگاه محقق اردبیلی به شماره‌ی دانشجویی ۹۱۱۱۱۶۳۱۰۶ که در تاریخ ۱۳۹۳/۴/۳۱ از پایان‌نامه‌ی تحصیلی خود تحت عنوان بررسی بن‌مایه‌های اجتماعی صور خیال در ۱۰۰ غزل حافظ دفاع نموده‌ام، متعهد می‌شوم که:

- این پایان‌نامه را قبلاً برای دریافت هیچ‌گونه مدرک تحصیلی یا به عنوان هرگونه فعالیت پژوهشی در سایر دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزشی و پژوهشی داخل و خارج از کشور ارائه ننموده‌ام.
- مسئولیت صحت و سقم تمامی مندرجات پایان‌نامه‌ی تحصیلی خود را بر عهده می‌گیرم.
- این پایان‌نامه، حاصل پژوهش انجام شده توسط اینجانب می‌باشد.
- در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران استفاده نموده‌ام، مطابق ضوابط و مقررات مربوطه و با رعایت اصل امانتداری علمی، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در متن و فهرست منابع و مأخذ ذکر نموده‌ام.
- چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده یا هرگونه بهره‌برداری اعم از نشر کتاب، ثبت اختراع و ... از این پایان‌نامه را داشته باشم، از حوزه‌ی معاونت پژوهشی و فناوری دانشگاه محقق اردبیلی، مجوزهای لازم را اخذ نمایم.
- در صورت ارائه‌ی مقاله‌ی مستخرج از این پایان‌نامه در همایش‌ها، کنفرانس‌ها، سمینارها، گردهمایی‌ها و انواع مجلات، نام دانشگاه محقق اردبیلی را در کنار نام نویسندگان (دانشجو و اساتید راهنما و مشاور) ذکر نمایم.
- چنانچه در هر مقطع زمانی، خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن (منجمله ابطال مدرک تحصیلی، طرح شکایت توسط دانشگاه و ...) را می‌پذیرم و دانشگاه محقق اردبیلی را مجاز می‌دانم با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات مربوطه رفتار نماید.

نام و نام خانوادگی دانشجو:

امضا

تاریخ

دانشکده‌ی ادبیات و زبان‌های خارجی

گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی

پایان‌نامه برای دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد
در رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی گرایش ادبیات محض

عنوان:

بررسی بن‌مایه‌های اجتماعی صور خیال در ۱۰۰ غزل حافظ

پژوهشگر:

ابراهیم دستگیر

ارزیابی و تصویب‌شده‌ی کمیته‌ی داوران پایان‌نامه با درجه‌ی .....

نام و نام خانوادگی	مرتبه‌ی علمی	سمت	امضاء
بیژن ظهیری	دانشیار	استاد راهنما و رییس کمیته‌ی داوران	
عسکر صلاحی	استادیار	استاد مشاور	
شکرالله پورالخاص	دانشیار	داور	

تابستان ۱۳۹۳

تقدیم به :

مادر و پدرم که به قصه قصه، کودکانهایمان

را به خواب شیرین بردند و جوانس مان را بیدار کردند.

سپاسگزاری:

خداوند را سپاس می‌گویم که مرا در مسیری از زندگی قرار داد که عطر تن بزرگان علم و ادب دارد و از هوایی بهره‌مند ساخت که جویندگان علم و دانش در آن نفس می‌کشند و چیزهایی از آنان به من آموخت که بهترین داشته‌های زندگی من است.

اکنون که به یاری خداوند مهربان این پایان‌نامه به انجام رسیده، از تمام کسانی که مرا در پایان رساندن آن یاری نمودند تشکر می‌کنم. به‌ویژه از استادان بزرگوایم جناب آقای دکتر بیژن ظهیری که این کار با راهنمایی‌های ارزشمند و موشکافانه‌ی ایشان شکل پذیرفت و جناب آقای دکتر عسکر صلاحی که از دانش و فروتنی ایشان بهره‌ها بردم، و همچنین خانواده‌ی عزیز و مهربانم که همیشه پشتیبانی آن‌ها دلگرمی من بوده، فراوان قدردانی می‌کنم و برای این بزرگواران از درگاه خداوند بزرگ، سلامتی و سربلندی آرزو می‌کنم.

نام خانوادگی دانشجو: دستگیر	نام: ابراهیم
عنوان پایان نامه: بررسی بن‌مایه‌های اجتماعی صور خیال در ۱۰۰ غزل حافظ	
استاد (اساتید) راهنما: دکتر بیژن ظهیری استاد (اساتید) مشاور: دکتر عسکر صلاحی	
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد	رشته: زبان و ادبیات فارسی
گرایش: ادبیات محض	دانشگاه: محقق اردبیلی
دانشکده: ادبیات و زبان خارجی	تاریخ دفاع: ۱۳۹۳/۴/۳۱
تعداد صفحات: ۱۱۶	
چکیده	
<p>خواجه حافظ شیرازی یکی از شاعران بلندآوازه‌ی ادبیات پر بار و غنمند دری بوده که در تبلور اندیشه‌های عرفانی و عاشقی، در شعری و متداول کردن اشعار سیاسی و اجتماعی در ادبیات دری نقش بزرگی را ایفا کرده است. از آنجایی که مسئله اجتماعی در روزگار حافظ در آفرینش صورخیال او تأثیر گذاشته است ما بر آن شدیم تا بن‌مایه‌های اجتماعی صورخیال در ۱۰۰ غزل حافظ شیرازی را بررسی کنیم و بسامدی از آن‌ها اعلام بداریم تا به درک عمیقی از اوضاع آن دوران برسیم. روش تحقیق ما در این پژوهش توصیفی-تحلیلی است و به روش اسنادی و کتابخانه‌ای انجام پذیرفته است. وی، صورخیال را در خدمت بیان دردهای اجتماعی و اوضاع اسفناک جامعه گرفته، به طوری که در تشبیه و استعاره، موضوعات مرتبط با مشبه دربرگیرنده‌ی مقوله‌هایی مانند: طبقات اجتماعی، معضلات اجتماعی و رذایل اخلاقی است و از سوی دیگر موضوعاتی از قبیل عناصر طبیعی، اشیاء، حیوانات و عناصر انتزاعی در ارتباط با مشبه به قرار می‌گیرد. در مجموع، موضوعات و تصاویر و منتخب شاعر، بیانگر تفکر و جهان‌بینی اوست. تصاویر مربوط به نابسامانی اوضاع جامعه و ریا مردم زمانه از وجه پررنگ شعر شاعر است و از بسامد بالایی برخوردار است.</p>	
کلیدواژه‌ها: اجتماع، بن‌مایه، حافظ، صورخیال، ۱۰۰ غزل	

شماره و عنوان مطالب	صفحه
فصل اول: کلیات پژوهش.....	۱
۱-۱- مقدمه.....	۲
۲-۱- بیان مسئله.....	۵
۳-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق.....	۸
۴-۱- پیشینه تحقیق.....	۸
۵-۱- سئولات تحقیق.....	۱۶
۶-۱- فرضیات تحقیق.....	۱۶
۷-۱- اهداف تحقیق.....	۱۶
۸-۱- شیوهی کار.....	۱۷
فصل دوم: مبانی نظری پژوهش.....	۱۱
۱-۲- ادبیات و اجتماع.....	۱۹
۲-۲- رویکرد جامعه‌شناسی.....	۲۰
۳-۲- شرح حال شمس الدین محمد، حافظ شیرازی.....	۱۵
۴-۲- وضع اجتماعی قرن هشتم.....	۱۸
۵-۲- رابطه‌ی حافظ با دیگر شعرا.....	۲۲
۶-۲- شاعران و ادیبان.....	۲۳
۷-۲- ادبیات انتقادی.....	۲۴
۸-۲- شیوه‌ی سخنوری حافظ شیرازی.....	۲۶
۹-۲- صورخیال.....	۳۱

- ۱۰-۲- بن‌مایه‌های اجتماعی شکل دهنده‌ی صورخیال شعر حافظ شیرازی ۳۴
- فصل سوم: بن‌مایه‌های اجتماعی صورخیال در ۱۰۰ غزل حافظ شیرازی ۳۹
- ۱-۳- طبقات اجتماعی در دیوان حافظ شیرازی ۴۰
- ۱-۱-۳- شاه ۴۰
- ۲-۱-۳- وزیر ۴۶
- ۳-۱-۳- قاضی ۴۷
- ۴-۱-۳- صوفی و درویش ۴۸
- ۵-۱-۳- رند و رندی ۵۲
- ۶-۱-۳- زاهد ۵۵
- ۷-۱-۳- محتسب ۵۶
- ۸-۱-۳- پیر ۵۵
- ۲-۳- معضلات اجتماعی ۵۹
- ۱-۲-۳- ظلم و ستم ۶۰
- ۲-۲-۳- فقر ۶۲
- ۳-۲-۳- جهل و نادانی ۶۴
- ۴-۲-۳- دنیا دوستی ۶۶
- ۵-۲-۳- بی دینی ۶۸
- ۶-۲-۳- زر و سیم ۷۰
- ۳-۳- رذایل اخلاقی ۷۲
- ۱-۳-۳- حرص و آز ۷۳
- ۲-۳-۳- هواپرستی ۷۴

۷۴	..... ۳-۳-۳- روی و ریا
۷۵	..... ۳-۳-۴- مکر و حيله
۷۶	..... ۳-۳-۵- تکبر و خودبيني
۷۶	..... ۳-۳-۶- حسد و بخل
۷۸	..... ۳-۴-۴- مکانها در ديوان حافظ
۷۸	..... ۳-۴-۱- ميخانه
۸۰	..... ۳-۴-۲- خانقاه
۸۲	..... ۳-۴-۳- خرابات
۸۳	..... ۳-۴-۴- دير مغان
۸۴	..... ۳-۴-۵- صومعه
۸۵	..... ۳-۴-۶- مسجد
۸۷	..... ۳-۵-۵- ابزار بياني مورد استفاده براي بيان بن‌مايه‌هاي اجتماعي در صد غزل حافظ شيرازي
۸۷	..... ۳-۵-۱- تشبيه
۹۲	..... ۳-۵-۱-۱- انواع تشبيه در اشعار خواجه حافظ شيرازي
۹۶	..... ۳-۵-۲- استعاره
۹۷	..... ۳-۵-۲-۱- استعاره مصرحه:
۹۹	..... ۳-۵-۲-۲- استعاره مكنيه
۱۰۰	..... ۳-۵-۳- كنايه
۱۰۱	..... ۳-۵-۴- مجاز
۱۰۳	..... ۳-۵-۳- اسطوره
۱۰۶	..... فصل چهارم: نتيجه گيري و پيشنهادات

۱-۵- نتیجه گیری..... ۱۰۷

۲-۵- پیشنهادات..... ۱۱۱

منابع و مأخذ..... ۱۱۳

فهرست جداول

۶۴	جدول (۱-۳): معضلات اجتماعی.....
۶۸	جدول (۲-۳): رذایل اخلاقی.....
۸۶	جدول (۳-۳): مکانهای اجتماعی.....
۹۵	جدول (۴-۳): انواع تشبیه.....
۹۹	جدول (۵-۳): انواع استعاره.....
۱۰۲	جدول (۶-۳): انواع مجاز.....
۱۰۴	جدول (۶-۳): ابزارهای بیانی.....

فهرست اشکال

- شکل (۱-۳): معضلات اجتماعی ۶۴
- شکل (۱-۳): رذایل اخلاقی ۶۸
- شکل (۳-۳): مکان‌های اجتماعی ۷۶
- شکل (۴-۳): انواع تشبیه ۹۶
- شکل (۵-۳): انواع استعاره ۱۰۰
- شکل (۶-۳): انواع مجاز ۱۰۳
- شکل (۶-۳): ابزاهای بیانی ۱۰۵

فصل اول

کلیات پژوهش

۱-۱- مقدمه

خواجه شمس‌الدین محمد بن محمد حافظ شیرازی یکی از بزرگ‌ترین شاعران شعرگوی ایران و از گویندگان بزرگ جهان در قرن هشتم هجری است. به قول خرمشاهی ((حافظ در زمان نبود، انسانی موفق و کامیاب است. یک روح شاد و کام‌گرفته و راضی و امیدوار دارد، که امیدواری‌اش را در غزل‌هایش دمیده است))، (خرمشاهی، ۱۳۸۲: ۱۴۴).

هر اثر ادبی در بافت خود نشانه‌ای از منشأ اجتماعی دارد. محیط اجتماعی که اثر در آن فضج گرفته در سبک و شیوه‌ی بیان و نیز محتوای کلام صاحب اثر منعکس شده است و گاه می‌توان ارزیابی جوامع را به آثار ادبی همان جامعه تعمیم داد. به‌طورکلی و در بسیاری از موارد بازتاب شرایط و مقتضیات و اوضاع اجتماعی یک دوره در اشعار یک شاعر کاملاً مشهود است. شاعران و نویسندگان بزرگ غالباً آینه‌ی تمام‌نمای هویت جامعه‌ی خود بوده‌اند یا به‌بیان‌دیگر شعر آینه‌دار زمان خویش‌تن است. ((ادبیات ایران یکی از عناصر سازنده و نیرومند فرهنگ دیرینه‌ی میهن ماست، ادیبان و شاعران این سرزمین در فراز و نشیب‌های سخت تاریخ، باوجود فشارهای سیاسی و اجتماعی و اختناق، آثار بزرگ و برجسته‌ای از خود به یادگار نهاده‌اند که با تعبیر ظریف و راز و رمزهای پرمایه و طنزهای گزنده و نیشدار و انتقادات اجتماعی همراه بوده و توانسته‌اند تحول عظیمی را در عصر خود بوجود آورند؛ زیرا هنگامی، ملتی در تاریخ بالنده و پویانده و جاودانه می‌شود که همیشه زره فرهنگ خود را به تن داشته باشد و سلاح هنر و ادب و اندیشه‌ی خود را صیقل دهد. محیط ادبی نیز نمی‌تواند از تأثیر محیط

اجتماعی برکنار بماند. افکار و ذوقها و اندیشه‌ها تابع شرایط و اوضاع اجتماعی است. رابطه‌ی شاعر و نویسنده با محیط و جامعه‌ی او مشخص‌کننده‌ی نقشی است که ادبیات در جامعه ایفا می‌کند. در این‌گونه موارد، شاعر و

نویسنده از اوضاع ناپسند مادی و اجتماعی جامعه‌ی خویش انتقاد می‌کند و برخلاف ذوق و پسند قشر یا قشرهایی از جامعه سخن می‌گوید. در چنین زمانی است که با محیط خود مبارزه می‌کند و می‌کوشد که آن را تغییر بدهد»، (ستوده، ۱۳۷۸: ۶۷-۶۶). در آثار ادبی قرن هشتم هجری، فریاد اعتراض علیه بی‌عدالتی‌های اجتماعی را از پس دیوار قرون می‌توان شنید. خواجه حافظ شیرازی یکی از شاعران این دوران است که وضع ناگوار جامعه را به نیکویی ترسیم می‌کند. او از دردهای اجتماعی پرده برمی‌دارد و سخن گفتن از ناملايمات اجتماعی را تعهد و رسالتی بر خود می‌داند و نیک می‌داند که شرایط خاص اجتماع و فقر و فلاکت ارزش‌های والای انسانی را به نابسامانی می‌کشد. لحن کوبنده و پندآمیز حافظ در تعریض و کنایه و انتقاد پادشاهان عصر و عمال و کارگزاران آن‌ها و نیز در قبال مفاسد اخلاقی و مظالم اجتماعی، در اشعار حافظ فراوان یافت می‌شود. او از شعر چون ابزاری برای انتقاد ظالمان و ریاکاران استفاده می‌کند و قدرت و هیمنه‌ی آن‌ها را به سخره می‌گیرد. حافظ بر جور و ناروایی عمال حکومتی، صوفیان دولتی و زاهدان ریاکار خرده می‌گیرد و با تندترین لحن سرزنش‌آمیز آنان را هدف تیر ملامت و انتقاد قرار می‌دهد و با وفاری تمام از اوضاع به‌هم‌ریخته‌ی زمانه انتقاد می‌کند و با استفاده از زبان و بیان هنری، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم، با آموزش اخلاقی-دینی و روشنگری اجتماعی، در پی تغییر جهان و به‌اصطلاح «در انداختن طرحی نو» و ساختن فردای اجتماعی بهتر، از راه هنر و ادب بوده است. برای بررسی «بن‌مایه‌های اجتماعی صورخیال در دیوان حافظ شیرازی» این پایان‌نامه در چهار فصل تدوین و تنظیم شد:

فصل اول: کلیات: که در آن به توضیح و تعریف موضوع پایان‌نامه پرداخته، ضرورت و هدف از انجام این تحقیق بیان شده است. هم‌چنین سؤالات و فرضیه‌های موجود را طرح کرده و براساس آن‌ها تحقیق انجام گرفته است.

فصل دوم، مواد و روش تحقیق (مبانی نظری)؛ که در آن از رابطه‌ی ادبیات و اجتماع، رویکرد جامعه‌شناسی، وضع اجتماعی قرن هشتم، ادبیات انتقادی بحث شده و در ادامه به بیان شرح‌حال حافظ شیرازی، شیوه‌ی سخنوری او پرداخته‌ایم.

فصل سوم، بحث؛ که قسمت عمده و بحث اصلی تحقیق است که بن‌مایه‌های اجتماعی دیوان حافظ شیرازی، معضلات اجتماعی، رذایل اخلاقی و صورخیال به کار گرفته‌شده برای بیان این بن‌مایه‌های اجتماعی ذکر شده است.

فصل چهارم، نتایج؛ که نتیجه‌ی بدست آمده از این بررسی ارائه‌شده و پیشنهادی برای علاقه‌مندان به ادبیات دوره‌ی حافظ ذکر شده و در پایان فهرست منابع و مآخذ ذکر گردیده است. گفتنی است که اگر حسی در این تحقیق وجود دارد حاصل تلاش اساتید بزرگوار دکتر ظهیری و دکتر صلاحی است و کم و کاستی و نواقص آن بر عهده‌ی این حقیر است که در جهت رفع این کمبودها نظرات و پیشنهادها‌ی استادان صاحب‌نظر و فرزانه را با آغوش باز پذیرا هستم. لازم به ذکر است از آنجاکه مسائل اجتماعی، اغلب در غزلیات حافظ شیرازی ذکر شده است لذا ما جامعه‌ی آماری خویش را در این تحقیق بر اساس ۱۰۰ غزل از غزلیات این شاعر بزرگوار متمرکز کرده‌ایم.

۱-۲- بیان مسئله

غزل مقبول‌ترین و تأثیرگذارترین قالب شعر فارسی است که از آغاز ظهور تاکنون در گستره‌ی شعر فارسی حضور داشته است. تمایل غزل‌سرایان به زنده نگه‌داشتن این قالب در دوره‌های مختلف، آنان را بر آن داشته است تا متناسب با مفاهیم هر دوره و همچنین برای سازگار کردن این قالب با شرایط ادبی و سبکی هر عصر تحول‌ها و تغییرات متناسب با شرایط سرایش در غزل‌های خود ایجاد کنند.

غزل در قرن‌های چهارم و پنجم هنوز در وصف طبیعت و کمتر در وصف معشوق است و سپس رفته‌رفته مستقل‌تر و عاشقانه‌تر می‌شود. این غزل یکپارچه و هماهنگ و عاشقانه تا عصر حافظ ادامه دارد و اوجش را در

هنر مولانا و سعدی طی می‌کند [...] حافظ غزل عارفانه‌ی مولانا و غزل عاشقانه‌ی سعدی را پیوند می‌زند و فکر دیگری می‌کند و آن این است که به ابیات غزل استقلال دهد (خرم‌شاهی، ۱۳۶۶: ۳۴).

غزل عارفانه عاشقانه در قرن ششم از سنایی سرچشمه گرفت و آنگاه مانند دو رود موازی در پهنه وسیع ادبیات فارسی جریان یافت. این دو رود در اواخر قرن هشتم به اقیانوس شاعری حافظ ریخت و از طرفی به اوج و ابدیت رسید و از طرفی برای همیشه دست‌نیافتنی گشت (شمیسا، ۱۳۷۳: ۱۳۱).

دی لویس، شاعر معاصر انگلیسی، در کتاب معروف خود که درباره‌ی «خیال شعری» نوشته است، «ایماژ» یا خیال را عنصر ثابت شعر می‌داند و می‌گوید: «ایماژ، در شعر یک عنصر ثابت است، حوزه الفاظ و خصوصیات وزنی و عروضی دگرگون می‌شود، حتی موضوعات تغییر می‌کند، اما استعاره باقی می‌ماند، استعاره آن قانون حیاتی شعر و محک اصلی»، (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۰: ۸).

دی لویس در کتابی که ویژه ایماژ یا خیال پرداخته است، می‌گوید: در ساده‌ترین شکل آن، «تصویر»ی است که به کمک کلمات ساخته شده است، یک توصیف یا صفت، یک استعاره، یک تشبیه ممکن است یک ایماژ بیافریند و بر روی هم مجموعه آنچه را که در بلاغت اسلامی در علم بیان مطرح می‌کنند، با تصرفاتی می‌توان موضوع و زمینه ایماژ دانست (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۰: ۹).

کمر بیتی از اوست که در آن صنعت یا صنعت‌هایی به کار نرفته باشد. تشبیهات و استعارات او بسیار دقیق و حساب شده است [...] زبان او بسیار شاعرانه و استعاری است کلمات نسبت به هم آن‌قدر دارای روابط و ابعاد متعدد حتی پیچیده‌اند که زبان سعدی در مقابل زبان حافظ ساده و عاری می‌نماید [...] مشخصه مهم زبان او ایهام است [...] حافظ از یک دیدگاه شاعری است اجتماعی و گاه دقیقاً حوادث پیرامون خود را به طرز بسیار هنرمندانه‌ی بیان می‌کند [...] در غزلیات حافظ یاس و بدبینی و طنز خیام و شور و شوق و تصوف مولانا و عشق و صفا و لطافت و خوش‌آهنگی زبان سعدی درهم آمیخته است (شمیسا، ۱۳۷۳: ۱۳۳).

شخصیت حافظ در زبان فارسی و در ایران یک شخصیت معماگونه است زیرا پدید آمدن او در این دوران عجیب است [...] حافظ تنها شاعر نیست بلکه سخن‌گوی تاریخ ایران است و تا زمانی که زوایای تاریخ ایران روشن نشود حافظ درست درک نمی‌گردد (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۳: ۲۲۰).

اگر با دیوان حافظ احساس همدلی می‌شود، علتش آن است که دردهای اساسی جامعه‌ای ایران را مطرح کرده، عمق تاریخ ایران را مطرح کرده، اندیشه‌های متعارض را در خود جا داده است (همان: ۲۲۰).

بدینی، شادی و غم، کشمکش و جنگ و ناامنی و انتظار ناامنی دوران حافظ در فارس در شعر حافظ بازتاب دارد (همان: ۲۲۷).

حافظ، صورخیال را در خدمت بیان دردهای اجتماعی و اوضاع اسفناک جامعه گرفته است به طوری که در تشبیه و استعاره، موضوعات مرتبط با مشبه دربرگیرنده، مقوله‌هایی مانند طبقات اجتماعی، معضلات اجتماعی و ردایل اخلاقی است و از سوی دیگر موضوعاتی از قبیل عناصر طبیعی و عناصر انتزاعی در ارتباط با مشبه به قرار می‌گیرد. در مجموع موضوعات و تصاویر منتخب شاعر، بیانگر تفکر و جهان‌بینی اوست و تصویر مربوط به ریا و ظلم و بی‌دینی و نابسامانی‌های اوضاع جامعه از وجه پررنگ شعر شاعر است و از بسامد بالایی برخوردار است. از آنجایی که بررسی بن‌مایه‌های اجتماعی غزلیات حافظ تنها با بررسی دیوان او ممکن است در این پژوهش ابتدا غزلیاتی که بن‌مایه‌های اجتماعی دارند شناسایی و صورخیال آن‌ها استخراج و بسامد یابی خواهد شد.

با بررسی ۱۰۰ غزل از غزلیات و ارائه بسامد حضور هر یک از اجزای صورخیال در غزل‌ها قضاوت بهتری درباره بن‌مایه‌های اجتماعی و تاریخی صورخیال در حافظ خواهیم داشت بر همین اساس صورخیال در حافظ را در یک نگاه کلی می‌توان به چهار بخش کلی تقسیم کرد که هرکدام به اجزایی تقسیم می‌شوند.